

Falcsik Mari

LEGENDÁK MARGÓJÁRA

Andrásnak

igen: lyuk volt az ónkannán és benne lőre
mi cinkeltük – neked elment a kedved tőle
holmi foltokkal te nem bíbelődtél cibora
felrúgtad és hagytad hadd folyjék el rossz bora

de mért kellett magad dekánként megdarálnod
mért nem egy ugrás egy kés vagy más szép halálok
ó a mercuriók! a rockerek outsiders!
neked is adva volt a sok pompás nagy szerep

és a hidak! nem gondoltál a karcsú hídra
amiről porként lettél később lehajítva
ó a szárnyuk vesztve hulló fura kis alakok!
máig gyakran meglep hogy én életben vagyok

de élek s múltunk benőtt földjét rovom érted
itt lappangnak még a fel nem robbant miértek
és a mítosz vadul nő s a törmelékdarabok
máig kincsként villannak – de én tudom mi van ott

EGY LÉLEKHEZ

M. A. emlékére

szép neved őrszobák kocsmák falához csapva
remélem rég elillantál valami sokkal jobb alakzatba
hogy nem te voltál az az alaktalan halom
az a rakás összetört anyag a nedvező boncasztalon
vagy csak úgy te ahogy a közömbös Dunára
hulló fehér pernyéhez is még közöd lehetett bizonyára
amikor szárnyra kélt a könnyű hamuadag
a marék por ami a hajdan-nyúlánk barna testből maradt
amiből rég elillantál s lenn csak a csillám
hintál s nem pózok poénok daráját viszi hátán a hullám
csak fény amivel a nap a folyót hinti meg
csak fény: nem lebeg közte sem bűnszilánk sem boldogság-törek

Tordai Zádor

LEVÉL KEDVESEMHEZ**1**

Resina kis városka volt, a táj szépségén kívül semmi nem vonzhatott utazót. Múltja sem csillogott – Amalfi volt fontos város, meg Nápoly. Resina csöndesen élt a jelenében. Aztán találtak valamit a földben, és kivésték belőle Herculaneum néhány utcáját. Resina kellős közepén felbukkant valami, amihez alig lehetett köze, emléke pedig semmi sem volt róla.

A városka körülveszi az ásatásokat ma is – a római utcák java még házai alatt van. Talán el lehetne hinni, hogy az új a régi romjaira épült, ha nem volna furcsa, hogy lent nem falcsonkok, hanem ép tetővel állnak a házak. A római város az új alatt le van zárva.

Resina – a hely jogán – magára vette az idegen múltat, és átkeresztelte magát. Ercolano lett belőle: mintha a név latin folyamatosságból idomult volna olasszá. A sose volt múlt létező lett a jelen akaratából. Eleve múltnak lehet hinni, bármit mutatnak is a kövek. Hiszen a múltról alkotott képek amúgy is mindig erőszakot tesznek azon, ami volt.

Különben Herculaneum sem volt az elpusztult városka eredeti neve. Csak míg az Ercolano név egy nem volt múlt vállalását jelentette, addig a Herculaneum névből a valóságos múlttól való eltávolodásra lehet érezni.

Legelőbb görög volt a város, és Heraklionnak hívták: Héraklészről.

Védenie kellett görög szabadságát kulturált etruszok és nyers szamniták ellen – aztán meg kellett hódoljon a rómaiaknak. Így lett belőle Herculaneum. A görög szellem ekkor sem tűnt el, nem oldódott fel, hanem átalakult. Aszerint, ahogy berendezkedtek a római világban.

A kiásott házak egyikének falán kétagú dombormű van. Baloldalt fegyveres férfi áll ülő nő előtt – sok hasonlót látni görög vázakon és másutt is. A jobb oldali részen a fegyveres férfi meztelen lándzsáját és kardját félig ülő, félig heverő férfi meztelen testéhez érinti. Nem lendülettel, hanem úgy, mintha az nem is fegyver volna: gyöngéden. Mintha a kard és a lándzsa támadó értelme meg volna kötve, és mindkettő másáá volna nemesítve. Igazi jellegük sem szűnt meg azért: kétértelműek a fegyverek – a gesztus és a két férfi viszonya szerint.

A képek Telephosz történetét elevenítik meg, freskók is vannak róla, más életpillanatai alapján.

Márpedig Telephosz Héraklész fia volt. Augé szülte Kis-Ázsiában. Az ottani görög-ség hőse lehetett – a Pergamon-oltár dombormű-apoteózisa szerint.

Telephosz Hellászban lett férfitá, de kis-ázsiai volt. Müszában élt, ahol az akhájok társaikkal együtt Trója felé hajózva kikötöttek, és megütköztek az ottani népekkel, akiknek Telephosz volt a vezére. Visszaszorították a hellásziakat a tengerhez. Csak Akhilleusznak nem volt egyenlő ellenfele. Telephosz elmenekült előle, de megakasztotta egy venyige, és a földre esőt megsebesítette Akhilleusz. A hellásziak így is elhagyták a kis-ázsiai partokat, szétszóródtak a szélben – újra össze kellett gyűlniük az útra. Telephosz ura maradt Müszianak. Itt kezdődött egyéni sorsa, az a különös történet, amely oly fontos volt a herculaneumi ház urának meg a dombormű alkotójának. A történet pedig arról szól, hogy Telephosz sebei nem gyógyultak: minden hiábavaló volt.

Apollóntól kért szót, és megtudta, hogy annak kell meggyógyítania, aki a sebet ütötte rajta. Utána indult Akhilleusznak, és rávette: azzal a fegyverrel érjen a sebhez, amellyel megsebesítette. Ekkor meg is gyógyult: ez a relief második részének pillanata.

A hellászi és a kis-ázsiai görög hősök találkozásában a görögségben belüli viszonyokat érzem megjelenni. Különösen, hogy Telephosz apja, Héraklész minden görögök hőse volt. Történetei egyetemesek: sorsa mindenívé elvitte. Magna Graeciától Ázsiáig emlékeztek valamelyik tetteire – a híresek mellett –, a helyi értékiekre. Kis-Ázsiában is munkák egész sorát végezte: mintegy megkettőzve a nagyokat. Mindenikkel az emberek közvetlen hasznát szolgálta, és több közülük játékos szellemű is volt. Ezeket is sorban és szolgálatként végezte, de Omphalé rabszolgája volt, aki szeretőnek vette meg a hőst. És Héraklész női ruhában is járt a kedvéért. A keménység mellé szelídség párosult így, a hősiességhez annak paródiája. Mintha a kis-ázsiai görögség Hellász földibb mása lett volna.

Telephosz története Kis-Ázsiáé, és így Pergamonban volt a legfontosabb; abban a királyságban, amely az ottani görögség egy részét összefogta. Tette ezt Hellásztól függetlenül és Rómával szövetségben. Ami már ezért is inkább hellenisztikus szellemnek felelt meg. Összhangban azoknak a változásoknak az eredményeivel, amely által Hellász városdemokráciáiból is birodalmi törekvések bontakoztak ki. Ezek ugyanis nem Hellaszban teljesedtek ki. Idegen erő nyitott utat számukra, és úgy, hogy előbb éppen Hellászt hódította meg. A birodalmat pedig Nagy Sándor teremtette, és az ő hódításai tették lehetővé a görögségnek azt a nagy birodalmi szétáradását, ami a hellenizmus alapja volt.

Van a nápolyi múzeumban egy híres és szép mozaik Nagy Sándor és Dareiosz csatájáról – Pompejiből hozták oda. Fontos csata volt, mert ez teremtette meg a birodalmat, ez nyitott utat Kelet felé. A hódítás elfeledtethette – legalább Kis-Ázsiában –, hogy mindennek az alapja a görögség meghódolása volt. Úgy gondolom azonban, hogy a hellásziak számára a meghódolás lehetett a közvetlenebb érzés. Annál is inkább, mert az a kultúra, amellyel a görögök Keleten annyifelé hódítottak, más volt, mint a korábbi hellászi görög kultúra. Jogos külön hellenizmusról beszélni: különösen ott, ahol Kelet felé végtelenek lettek a távlatok. A különbségeket azonban inkább fokozatiaknak érzem, és abban is van fokozatosság, hogy a görögség, amely sehol sem szerzett birodalmat – a Nagy Sándoré széthulltával – Kis-Ázsiában királyságnyi országot szervezett Pergamon köré.

Telephosz története minden ízében kis-ázsiai: ezért lehetett a hellenizmusban is fontos. Különösen, hogy a történetben egyaránt benne van a görögség gondolata és a Hellással való szembekerülés. Hiszen Hellással ezer módon is összetartozó – Arkádiából átvándorolt – nép szállt szembe a hellászbellekkel a történet szerint. Homéroszi történet ez is, de mellékág és alárendelt monda: a nagy harc előtörténetéhez tartozik. És mégsem egészen az, mert valójában a másik oldalra, Trójára utal. Telephosz népe a trójaiak mellett harcolt, és görög volt. Megalapozó történet ez a kis-ázsiai görög társadalmak számára.

Herculaneum lakosai persze másként érthették a Trójával való kapcsolatot, mint a pergamonbeliek. Ők nem Kis-Ázsiában éltek – nem sajátjuk a történet, nem az ő múltjuk volt abban. Ők Cives Romani voltak, itáliai polgárai annak a Rómának, amely alávetette a görögséget birodalmának, és Hellászt is belefoglalta. Márpedig a rómaiak is Trójára hivatkoztak – talán, hogy a görögökkel egyenlő rangúaknak tudhassák magukat. Augustus Priamosztól származtatta magát: ezzel hirdette jogát, hogy a Rómában is utánzott és eltanult görög kultúra fölött uralkodjék. Caesar lehet akárki, Isten is le-

het bárki, csak hatalmas legyen hozzá. De egy Caesarnak – vagyis császárnak – és még hozzá az elsőnek alattvalóinál nemesebb földi és emberi származása kellett legyen. A legkulturáltabbaknál is nemesebbnek kellett lennie, főleg azoknál, akik a birodalom kultúrájának alapjait formálták. „*Arma virumque cano*”: a fegyverek válaszját tette a birodalom igazolásává: a görögökkel szemben.

A herculaneumbeliek Telephosz története által – bárhogyan érezték volna – rómaiak is voltak. Csak éppen úgy, hogy ellentétben is álltak a római szellemmel. Ez is benne van a Telephosz-történet herculaneumbeli változatában.

Van a pompeji Basilicában egy festmény Telephosz gyermekkorának arról a pillanatról, amikor Héraklész felismeri benne a fiát. Származását kinyilvánítva görög voltát ismeri el, és hellászi eredetét szentesíti. Ezt a nemességet közvetlenül magukénak vallották a pergamoni görögök. Herculaneumban azonban valami mást érezek fontosabbnak. A képre festették, ahogy ózsuta szoptatja Telephoszt. Ez a vadonba kitett gyermek nem ragadozó állat tején nőtt fel, hanem szelidén. Megfelel ennek a kép hangulata is: nincs benne harciasság, érzéki gazdagságot és szelídebb szellemet éreztet a nézővel. Nem a hódító, hanem a kultúremler alkotása.

Az is megerősíti ezt az érzést, hogy festettek ennél élesebb szellemben is: hetedíziglen gúnyolva Augustus származásigényeit és Vergilius általi dicsőítésüket. Stabiaeben találták azt a képet, amelyen Aeneas apa és fiú, majom- és kutyafejűek.

A herculaneumbeli domborművet a barbársággal való szembefordulásnak is lehet érteni, a második része alapján sebet ütő fegyverrel való gyógyítás miatt. Hogy Akhilleusznak, a hellászi hősnak kellett meggyógyítania azt a másik görögöt, akit megsebezett, nem jóvátétel volt, hanem az okozott kár kijavítása. Ha egy tettet már sosem lehet visszavenni, legalább hatásaiban kell semmissé tenni. Szűkebb értelemben Akhilleusz jogtalanul sebesíthette meg Telephoszt. Már ez is indokolhatja, hogy lehetséges a gyógyítás, és meg is kell tenni. Azért nem gyógyult a seb, mert jogtalanul ütötték. Végtére is: a hellásziak nem Telephosz, hanem Párisz népe ellen vonultak hadba. Lehet azonban tovább is menni, és Hellász megítélésére is gondolni. Mert ha vétkes volt a harc Telephosz népe ellen, akkor még vétkesebbeknek kellett lenniük a Hellászon belüli háborúknak. Legalább a nagyoknak, mint a peloponnészoszi. Ez persze legfeljebb hellenisztikus gondolat lehetett: a „klasszikus” idők hellászi városai számára az ellenkezője volt a természetes.

Hellász szabad városok világa volt, és az egyenlőket csak a szövetség köthette össze. Ilion ellen volt ilyen szövetség, és Xerxész ellen csak ezzel tudták magukat megvédeni. A peloponnészoszi háborúban viszont már két – a hübrisz vétségébe esett – vetélytárs harcolt azért, hogy egyedül uralkodhasson egész Hellász felett. Ez rombolta szét Hellásznak azt az egységét, ami addig valóságos volt. Amikor a városok fenyegetettségükben csak a két vetélytárs között választhattak, és más lehetőségük nem volt, kikerülhetlenné vált a katasztrófa.

A hübriszt nem tudták legyőzni magukban: az győzte le őket. Védtelessé váltak minden kívülről jövő hatalom támadása ellen. Sőt még reménykedniük is kellett benne: a hübrisz miatt már csak külső uralom menthetett meg valamit a városok szabadságából. És csak egész Hellász szabadsága árán. Ezt tette meg Nagy Sándor, és tette később Róma. A latin protektor éppen a városszövetség formájára építette uralmát. A városok így már akár vissza is térhettek a mértékhez és békéhez: a Pax Romana által.

Olyan ez a történet így, mint egy görög tragédia. Az istenek teljesítették be a sorsot: a hübrisz vétke miatt sújtva őket, és úgy, hogy visszakényszerítik őket a Szóphrosziné, a mérték elvéhez és erényéhez.

A sors kényszerei és a helyzet lehetetlenné tette, hogy a hellásziak hübriszük szerint éljenek. Kis-Ázsiában a sors viszont lehetővé tette a hübrisz átformálódását. Kultúrává szelídülhetett, mert a kultúra elterjesztése hódítás volt. Éppen ez a hellenizmus egyik formáló ereje. Mind a két esetben viszonylag tiszta helyzet volt, amelyben elrendeződhetnek az érzelmek és a magatartásrendek.

Más volt a sors Itáliában, különösen Róma közelében. A Neapolis tájain élő görögök egyszerűen rómaiakká teheték magukat. A hübrisz számára való út volt ez, de teheték kényelemből is és haszomból is. Ám ha eleven volt a görögségük, ha kultúrájukat görögnek érezték valamennyire, és ha ezt vállalták, akkor minden bonyolult kellett legyen. Lappangó ellentétek sokasága feszíthette világukat. Római voltuk határt szabott görögségérzésüknek, a görögségük pedig a római tudatukat korlátozta. Sejteni lehet, hogy hasonló volt a Hellászhoz való viszonyuk is. E sokrétűségben annak minden eleme fékezi a többit: mértéket szab nekik. Így végül a belső egyensúly a mértékben van.

Hogy a helyzet ilyet kínál az embereknek, az csak lehetőséget jelenthetett és talán hajlandóságot még. Tudatosság, a mérték elvé emelése más. A görög gondolkodásmódban azonban fontos elv volt a Szóphroszüné – így mindenképpen gondolni kell rá. Sőt Telephosz történetét és különösen a dombormű második részének pillanatát ebből lehet jobban megérteni – vagy legalábbis értelmezni.

De hogy merre vezet a dombormű láttán elinduló elmélkedés, abból megértés vagy értelmezés lesz-e, efelől nem lehet biztos az ember. Nem annyira azért, mert a kettőt nehéz lenne egymástól szétválasztani, hanem mert azt kell megérteni, hogy a dombormű művészi valósága elsősorban nem értelemszerű felfogást kíván. Ez a kép nem hasonlítható a szóhoz, amit mint fogalmat értelmezve és magyarázva lehet kifejejni. Inkább olyan, mint a név, amely egy világot idéz. Megidézi és felidézi azt, úgy, ahogy a varázslat teszi a szellemekkel. Ez a kép közvetlenül történetet idéz meg: de ehhez ismerni kell azt. Mi több, ennek a történetnek szöveve olyan személyes valóság, mint amilyen a mítoszokban él. Akhilleusz és Telephosz képe nem elmond valamit, hanem azt érvényesíti, amit az emberek a történet által és a történetben éreztek. Az emberek lényéhez tartozó belső valóságot határozott meg: azt, hogy kicsodák ők és miért, kikkel együtt éltek és teremtették saját közös valóságukat. Ahogy a névvel az ember önmagát valami közös által nevezi meg, hogy mindenki – akikkel ez a közös létezik – mindent rögtön érezzen és tudjon. Így tárja fel ez a kép is a történet által a maga valóságát. A nézővel közös valóságot tár fel, hogy ebből legyen személyes kapcsolat.

A kép semmit sem „mond”, mert minden a történet eleveenné válása által nyílik meg. Így nincs a kép művészi valóságában semmi, amit értelmezni lehetne. Csak olyan van, amit eleve tudni kell, ez pedig Telephosz története.

A történetet aztán már lehet értelmezni. Sok mindenre lehet belőle következtetni, és sok mindenből lehet rá következtetni. Tudhatunk a korról, amelyben a reliefet és más Telephoszhoz kapcsolódó műveket alkottak. Sejthetünk valamit az emberekről, akiknek fontos lehetett a történet. Mindez közelíthet a megértéshez, a megérzéshez, de el is távolíthat tőlük. Az mindenképpen távolít, hogy az idő közénk és a mű közé iktatódik. Az idő akkor választ el leginkább, amikor átnézünk rajta: mert rajta keresztül nézzük a képet.

A névnek és a névhez hasonló jellegű képnek a valóságát csak az adhatja, ami a mi lelkünkben van. A történet valóságának is énbennem és az én igazságaimból kell életre kelnie. A kép érzések, törekvések és minden tudásom számára egyszeri és sajátos elrendeződést kínálhat, ami nélkül értetlen maradok előtte.

Tudhatok és sejthetek sok mindent arról is, hogy mit jelentett a mérték elve a „ré-

gi görögöknek”. De a kép számomra attól lesz fontos, amit a mérték elve az én számomra jelent, és úgy, ahogy ez a képből, a kép által megelevenedik bennem. Nem válik tudottá, hanem érvényes lesz: mint egyszeri igazság, amely az enyém. Úgy van közöm a Telephosz-képhez, ahogy az formát ad, és ebben lehet a mérték gondolata Szóphroszüné számomra.

Nem közvetlenül történik ez: fokozatosan bomlik ki és válik gondolattá a kép közvetlenebb hatására. És az, amit már tudtam és sejtettem, átalakulásnak indul, és eljut a mértékhez. Elsőre a felelősség gondolata fogalmazódott meg. Bár ez sem fogalmazódott meg azonnal, ez is inkább megelevenedett. Mert megfogalmazás előtte vagy utána van, sosem benne. Pontosabban: van előtte is, utána is, közben azonban átalakult.

Akárhányféle módon lehet is a felelősséget érteni, a Telephosz-történetben csak egy módon bukkan fel. Abból, hogy az Akhilleusz és Telephosz közötti viszony – a kép pillanatában – a hellászi felelősségre épül.

Minden felelősségnek az az alapja, hogy cselekvéseink másokra is hatással vannak. Mi akarjuk a tettet, de következményei azt érik, akik nem akarták: akikre a tetteink hatnak, azok csak elszenvedik őket. A felelősség olyan cselekvés követelménye, amelynek minden hatása jó azok számára is, akiket ér. Továbbá mindig az előtt vagyok felelős, akire – vagy akikre – a cselekvés hatással van. Végül a cselekvés hatásának mértéke jelenti a felelősségem mértékét is. Ily módon a felelősség közvetlen és személyes viszony. Senki nem helyettesíthet és nem közvetíthet ebben a viszonyban. Ezért aztán aki valakinek kárt okozott, magának kell helyrehoznia. Csak ő teheti meg, és meg is kell tegye: csak így állítható vissza az az eredeti egyenlőség, amit a tett megsértett és megbontott. Akhilleusznak kell gyógyítania: ebben az ő felelőssége jelenik meg. Ezt a felelősséget a tett után már csak közvetlen helyrehozó cselekedettel tudja megvalósítani. Ha az isten, ha Apollón gyógyítaná meg Telephoszt, akkor a Telephosz és Akhilleusz közötti eredeti viszony nem állna helyre, még ha megbüntetné is az isten a hellászit. Ha az eredeti egyenlőség nem áll helyre, akkor válaszoló és egymásból következő tettek sora indulhat el. Azzal nem záródna le semmi, ha Telephosz viszonzásul megsebesítené Akhilleuszt. Ilyen láncolat csak akkor lehetetlen, ha Akhilleusz meggyógyítja Telephoszt. Mert a gyógyítás fölöslegessé tesz minden büntetést – vagy helyesebben: feltárja értelmetlenségét. Ez állítja meg a bosszuló tettek sorát.

A felelősség megsértése viszont elszabadítja a sorsot, rászabadítja azt az egyénekre és a közösségekre. Mert nem lehet minden sebet begyógyítani. Nemcsak Akhilleusz, de Apollón sem tudná megtenni: csak élőt lehet gyógyítani. Eddig érnek az ember lehetőségei, ennyi az, amit tehet. Ezért: a gyógyítás felelőssége, a felelősség léte eleve kizárja az ölést. Ezért: az ölés minden felelősség tagadása, mert az alapokat semmisíti meg. A választettek, a bosszulók sorai ekkor vérben valószínűleg megmagukat: az Atreidák sorsához hasonlóan. Ezt a sorsot aligha lehet már megállítani.

Ez az egyik ok, amiért a mérték a felelősség alapjaihoz tartozik. Egy másik ok az, hogy az ember sosem tudja felelősségét teljesen megvalósítani. Nem tudunk úgy cselekedni, hogy az mindenkinek, akit érint, jó legyen. A cselekedetben mérték az, hogy kijavíthatatlan ne következzen belőle. És mérték az is, hogy a hatások mások számára legalább elfogadhatók legyenek.

A felelősségét a tett előtt kellene megvalósítani, utólag annyi történhet, hogy kijavítjuk, amit lehet – de ez csak kiegészítés.

Telephosz története, mint a felelősség példabeszéde, nem a küzdelem és a megküzdés ellen szól, hanem mértéket követel minden küzdelemben és harcban. Ezért nem is keresztény történet ez, görög elv érvényesül benne: a Szóphroszüné.

Először kultúrember módjára jártam Itáliát, legalábbis így kezdtem az utat. Velence, Padova, Firenze: művészetet néztünk múzeumokban. A városokkal alig-alig barátkoztam össze. A szem, a lélek nem erre figyelt, hanem szobrokra és festményekre. Az épületek pedig: múzeumnak néztem a városokat. Pisában mintha már sok lett volna a szépből és jóból. Ezért utána Civitavecchiában álltunk meg, gondoltuk, ott aligha találunk kultúrobjektumokat. Stendhal panaszai szerinti kisváros járt az eszemben, legfeljebb még Tosca ábrándos énekére emlékeztem. Hálából megvendégeltek a legjobb pasta-con-vongolével, amit valaha is ettem.

Rómában sem akartunk festőművészetet, múzeumot pedig csak ókori dolgok miatt voltunk hajlandók elviselni. Persze Michelangelónak megkegyelmeztünk. Az antik világgal akartam ismerkedni. Így találkoztam a várossal. És barátság lett belőle.

Nem nagyon emlékszem múzeumokra: egy szoborra az etruszkokéból, egy Venusra a Capitoliumról – alig maradt más. Annál több abból, amit „kint” láttam a városban szerteszét. Ami az antik római világból megmaradt, az bennem mint a mai város elevenessége volt római.

Nagyon kedves lett a tér, ahol Marcus Aurelius szobra áll. Később láttam szobor nélkül is: üres volt, hiányzott a lelke. Mintha szépsége is megtört volna: a szobrot egymagában éppúgy csonkaságnak érzem, mint a teret nélküle. Kedves nekem Marcellus színháza – ahogy lakások fészkeltek be magukat a félkör megmaradt rendjébe. Így láttam a város egészét is – semmit önmagában, mindig ott éreztem a többi, mindent. A régiben az újat, az újban a régit – folyamatos múlt vett körül jelenként. Élők a fű benőtte kövek, az oleanderektől elevenek az oszlopok és a Forumok falrészai. Ha lemegek a Piazza Bolognára, ma is azt lesem, nem hoztak-e elő valamit a metró építői.

Csak az volt más, amikor kimentünk a Via Appia Anticára. Mert kiléptünk a városból, kívül voltunk: a sírok világában. A halottak miatt volt így, és a régi törvény szerint az ő helyük mindig is kívül volt. Temetői séta ismeretlen sírok között: mintha kötelességből mentünk volna. Hogy a halottak távol maradjanak tőlünk, élőkől. Hogy semmi és senki se kísérthessen. Ott a lélek, ősi törvény szerint, elzárkózott minden látványosságtól.

Rómában, a városban múlt és jelen egyetlen valóság: minden az időtlenség pillanata volt. Így született a barátság. Csak a papok zavarták meg néha.

Gondoltuk, folytatni kell a találkozást az antik római világgal. Ezért egyenesen Pompejibe utaztunk, megállás nélkül.

Pompejiből – az olasz városból – egyetlen emlék maradt eleven. Itt láttam először szabadon és természetesen nőtt narancsfát, és – mint valaha régen – loptam a gyümölcsöt. A többi homályos, mintha pusztá képzelet lett volna a városka, nem pedig valóság. A romok felé vezető utcák árusai az átsétálókért voltak csupán, azért, akik maguk is egy képzelt világ után mentek. Hívók is voltak, meg papok: ők egy mesterségesen kitalált „szent helyre” igyekeztek. Mintha nem is lett volna semminek saját és valódi léte.

Úgy éreztem, a valóságnak valahol odébb kell lennie: a falak mögött, az ókori Pompejiben. Úgy léptem be a kapun, mintha képzeletből valóságba mentem volna át.

A tér, az amphiteatrum és a romok olyanok voltak, mint annyi más kiásott hely. Rommezőt láttam, és messzebb a Vezúv hegyét. Nem volt „szezon”, alig voltak nézelődők – csend volt, és hallatszott minden lépés.

Aztán befordultunk egy utcába, és lassan változni kezdett a hangulat. Ép házak a két soron, mind több volt, és mind épebbek. Sehol egy lélek, a lakóházakban csak virágok

és bokrok, festmények a falakon. Egy-egy tiszta szobor, mintha friss használattól lenne sima. De a tárgyak, a használatra valók, hiányoztak.

Mentünk egyik házból a másikba, mentünk lakásból pékműhelybe, bordélyból hűskimérésbe: utca utca után. Minden másként volt ép és másként volt romos, mint akárhol másutt: városban vagy rommezőn. Semmi sem volt, ami az időtől, az emberi cselekvéstől – használatól vagy pusztítótól – kapta volna jellegét. Olyan sem volt, ami az elhagyástól dőlt volna romba.

Nyugtalan és szorongó voltam, ezt erősítette minden, ami körülfogott. Hiába néztem az égre, színtelenségében az is láthatatlanná szürkült. Körülfogott az érzés, nem tudtam magamba se vonulni, hogy megbirkózzam vele, vagy feloldhassam. Mintha bőr sem lett volna, hogy védjen: minden beszivárgott anélkül, hogy bármi megszűrte volna.

Egy szoba sarkában, a porban emberi alakot láttam meg. Csak megkövesedett gesztus volt – semmi más. Karja eltakarta orcáját. A világ ellen védő mocnása elrejtőzés volt: előlünk és ellenünk. Egy kutyának nyitva a szája, és minden vonásában ott a görcs, amivel odakötöttségét feszíti.

Kővé vált valóságok lehetnének, de egyik sem az. A forró hamu úgy ölelte körül a testet, vonásai minden részletét, hogy – megkeményedettségből – lenyomatot lehetett készíteni. Az alakok így csak a nemlét, a semmi lenyomatai. A védtelenség mintái. Ezek nem a belülről jövő, az élethez határáként tartozó haláléi, hanem a megöletés pillanatának alakjai.

A halál: fogalom, elvont univerzália. Valósága csak a meghalásnak van.

Mintha a házakat is megölték volna: ezek is már csak a nemlét és a semmi lenyomatai. Nem annyira egy pillanat, mint inkább a pillanat megöletésének nyomai. Értelmetlen itt minden – az is, ami ép –, mert minden az ember jelenlététől van megfosztva. Pompejiben a pillanat meggyilkolása adja mindennek a jelenbeli valóságát.

A haldokló, a meghaló ember nincs egyedül. Ha csak tudatában, de vele vannak a többiek, a túlélők. Az ő jelenlétükkel pedig természetes a halál, vagyis a meghalás. Amikor egy város népeztül, államostul, kincsestül és házastul egyetlen villanás alatt pusztul el, és nincs túlélő egy sem, akkor az nem természetes halál. Akkor sem az, ha a tűzhányótól volt.

Apokalipszis? Ebben a szóban egy érzélem válik gondolattá. A világ gyűlölete, mindennek a gyűlölete, ami él, mindenkinek, aki eleven, aki ember. Mindent kővé változtató gondolat ez. Benne válhat a halál elvont gondolata érzemmé, hogy valóságos arcát megmutassa. És ez az arc az emberé, hiszen a gondolat is az övé. Valaha ezt a gyűlöletet – gyengeségből talán – az istenre vetítették. Amikor azonban ez már nemcsak vágy, hanem emberi lehetőség tud lenni, akkor ehhez a gondolathoz az isteneknek semmi közük sincs. Kiderül, hogy csak megrágalmazták vele őket.

Pompejiben a megöletés sűrűsödött össze és vált várossá. Körös-körül nincs semmi más, és nincs semmi, ahová a pillantás menekülhetne. Ahogy a hamu sűrűsödik össze, úgy sűrűsödik a hangulat a lélekben, és csak üresség marad, a semmi.

Kísérteteknek hiszi az ember a néhány nézelődőt, akit lát, és az öröket – mindenkit. A tárgyaknak és az alkotásoknak így nem is lehet történelmi vagy művészi valósága. Csak vörös és fekete árnyalatokra emlékszem, olyanokra, mint amilyenek a hamu színei lehettek.

Arra sem emlékszem, hogy kimentünk Pompejiből, és semmire az utazásból a vonaton. Hiába akarnám felidézni, milyen a nápolyi pályaudvar előtti tér. Homályosan és bizonytalanul sejtek-érzek annyit, hogy egy föld alatti csarnokból felfelé mentünk.

Lassú emelkedés a világosságba, kint pedig hangok sokasága. Nem zárt térben egymásra vetítődő hangok összekavarodó káosza, hanem a külön érzettek szétfutása. A beszédeknek csak zenéjük volt, önálló volt mind, és lökdösték egymást, támaszkodtak egymásra. Kölcsönösen erősítették a zene érzését. A tér nyitottságában semmi sem tért sehonnét vissza, minden hangsor feloldódott az újabbak sokaságában, rendszert nem alkotva követték saját rendjüket – és megszöktek. Rend nélküli, rendet nem kívánó összevisszaság volt, és mégis: számomra harmónia lett.

Aztán jött az alkony érzése, homályosuló színek érzéki valósága: a sötétedés előtti pillanatok.

A későbbiekből már többre emlékszem, de nem az utakra, hanem csak részleteikre. Szűk volt minden utca az emberek lökdösődő sokaságában: úgy éreztem mindenkire, mint azelőtt a hangokat. És kedvességbe fogott tülekedő, rám törő jelenlétük.

A járda szélén – ahol volt ilyen – ajtók: a felső részüket ki lehetett nyitni, és úgy tárták ki őket az asszonyosságok, mintha ablakok lettek volna. Kikönyököltek, és átbeszéltek a másik oldalra. Rajtuk keresztül: mintha mi is a hely természetes részei lettünk volna. A kitárt ajtók elé kiültek a vacsorához készülődők, mások meg ételt készítettek. Volt, aki éppen majszolt valamit – meglehetősen, édességet, talán gyümölcsöt. Mintha lakásban lett volna az ember, mintha egyfolytában otthonokon át jártunk volna. Nyitottak voltak, és bár nem léptünk be sehová, mégis mindig bent voltunk. Talán megkínáltak egy fűrt szőlővel, egy mosollyal egész biztosan, és gesztusokkal meg szavakkal is.

Az otthonosság oldotta a szorításokat.

Egy kicsit szélesebb utcán kirakatokat néztünk. Egy nyitott ajtó ételt éreztetett, egyszerre és hirtelen éhesek voltunk – mentünk az orrunk után. Nagy kondér rotyogott, a fekete táblára firkált krétaírás szerint polip. Olyan puhán szelídek voltak darabjai a szájban, hogy addig kellett ízlelgetni, amíg minden fel nem szívódott a lágyság érzetében.

A semmiből születő kis állatok elsőre a hangot ismerik, aztán a fényeket, csak később az élet ízeit.

Az Anjou-várat – egy nagy téren – másnap láthattam, biztosan másnap, mert világos volt. De másnap sem láttam a várost, hanem csak a részeit. Nápolyt, a várost, mint egészet, azóta sem tudom elképzelni vagy felfogni. Az élmények, az otthonosság által világán belül voltam. Egyszer sem, egy villanásnyira sem néztem a várost lélek szerint kívülről. Belülről érezve és nézve, a semmiből kibuggyanó otthonosságban nem lehet értékelni. Érzéki és érzések szerinti viszonyok rendeznek mindent, és az érzések válhatnak ugyan érzelmmé, de értelemmé nem. Szép vagy csúnya, jó vagy rossz város Nápoly? Sosem fogom tudni. Miért is kellene?

A városokkal is úgy vagyunk, mint az emberekkel: az első találkozás pillanata gyakran eldönt mindent. Minden későbbi változás az első viszony alakulása szerint történik. És ha egy város egy pillanatra is létünkbe vált, ha csak egy pillanatra is léteet teremtett bennünk, akkor ennek jellege és mértéke szerint mindig belső lesz a vele való viszonyunk. Mindig belülről fogjuk érezni: természetesen és közvetlenül. A város önmagunkhoz való közvetlen viszony lesz számunkra. Elfeledhetjük, ha úgy adódik, de egyet nem tehetünk: másként már nem találkozhatunk vele – akárhányszor járnánk is ott –, mint e szerint az első kapcsolódás szerint. Lehet az erős, és lehet gyenge – aszerint, hogy milyen volt az első pillanat –, de amikor van, amikor felbukkan, nem lehet más.

Az a legjobb múzeum, amely olyan, mint egy kiállítás. A jó kiállítás pedig egészében véve művészi alkotás. És nem azok az igazán jelentősek, amelyek sok-sok ismeretet adnak, hanem amelyek ismeretet és megértést összefogó élményt adnak. Hogy harmóniát teremthessünk abból az összhangból, amit a rendezés művésze hozott létre.

A Doge-palota múzeumában rendezték meg a *7000 anni della Cina* kiállítást. Az ember csak sétál, nézi a tárgyakat, és kialakul egy hangulat. Egyenként fogja fel és észleli őket, egyedi jelenlétükből azonban olyan érzéki valóság bomlik ki újra és újra, ami – talán éppen azért, mert mindig másban és mindig másként sejlik fel – általános lesz. Rám a tárgyak anyagi érzékisége, anyaguk tapintani vélt valósága hatott leghamarabb és legélesebben. A kézben lehetett érezni a felületek sima szelídségét, és a tárgyak játékosága is valami hasonló érzést bontott ki. Mindenféle, szokott meg szokatlan állat volt, és mindent kedves humor szelídített meg. Egyik sem volt félelmetes, a sárkány is gyermekhez simuló, kezes állatkának látszott. Mezopotámia és Amerika kegyetlen állatalakjaira kellett ellentétként gondolni, és ez még jobban erősítette a közvetlen érzéki hatást.

Nyugalom, ok és cél nélküli vidámság született, de mindent az anyag érzékelésének öröme fogott egybe. Békés biztonságot kínáltak a tárgyak használatra hajló szelídségükkel. Az érzéki öröm pedig mindig az élet öröme. Rá kellett tenni a kezét egy-egy tárgyra, mert vonzott: érezze is az ember, amit csak a szemével tapogat körül. Így jutottam el a Quin Shihuang sírjától hozott figurákhoz. Négy volt ott a tízezernél több életméretű szoborból: egy ló, egy szolgálólány, egy katona és egy tiszt. A rendezés szerint is és jellegük miatt is a tiszt köré csoportosultak. Nemcsak hierarchiájuk okából, hanem azért is, mert a tiszt alakjának volt a legnagyobb hatása. Őt a katonával külön térbe állították. A szolgálólány pedig más teremben volt, más tárgyak között. Csoportjuk így beleszövődött a kiállítás többi részébe, és minden addigi élményt maga köré vonzott. Amit addig láttam és éreztem, az a tiszt szobrának hatásához kapcsolódott. Vagyis ezt is a már kialakult érzéki-anyagi élmény szerint láttam. A kibontakozott hangulat adott általánosabb érzéki valóságot a szobornak, alapot a közvetlen hatáshoz.

Bizonyára azért volt, hogy lefelől angyali valóságot éreztem. Ezzel együtt pedig a méret hatását: ember nagyságú volt, akkora, mint én és mint mindenki a teremben. Egyenlőség volt közöttünk, vagyis kölcsönösség, valamiképpen személyes viszony.

Két lába egy vonalban van, úgy, hogy várakozó mozdulatlanyságot sejtet. Nincsenek szorosan egymáshoz zárva, hanem egy kicsit széjjelebb – meglehet, az anyagi szilárdság miatt. De így a magatartásnak is szilárdság a jellemzője. Két kezét úgy tartja, mint ha fegyverein (kardon és lándzsán) nyugodnának, és készenlétben volnának – mégsem érezni semmiféle feszültséget. Mintha vigyázna a tiszt, hogy el ne fáradjon az idő múltával. Vértje négyszögletes darabokból van, és ezek mérete is a rend nyugalalmát adja. Sima felületeiken pedig vissza lehet idézni valamit a néző tenyerében már előbb kialakult simaságból.

De ez a szobor nem csiszolt kő, hanem égetett agyag. Így emberi törekénysége van a tisztnek. Az anyag jellege is a szobor szellemévé válik, és személyes lesz. Így van, hogy lágyságból és törekénységből szilárdsággal együtt határozottság lesz. És ez is belső lelki tulajdonságnak érezhető. Ez a határozottság viszont keménységet kap az arctól: belső keménységet, amely nem az anyag tulajdonsága, hanem éppen ezen lesz úrrá.

Szájának kétoldalt aláhajló ívére rákonyul a bajusz keskeny vonala. Ez a vonal közepén csak vékony jelzés, de a szélek felé erősebb lesz, és így emelkedik az ajak fölé. Keménység van az ívben, és olyan a száj, mint az íj. De az ajak alatt és az áll szelíd domborulata fölött kis szakállacska teremt könnyedebb formát. Itt a keménység és szelíd-

ség fonódik össze, és az arányok nyugalma megint csak szilárdságban egyesül. És ezt is belsőnek kell érezni: elszántságnak és rászánt biztonságnak.

Szeme valahová, meghatározhatatlan messzeségbe néz. Nem találkozik a nézőével, akkor sem, ha az előtte áll. Elnéz fölötte, mintha mögé látna a távolba. Bárhol állna is az ember, bárhonnét nézné is, a szoborszem a messzeséget figyeli. Ellentétként gondolkodom azokra az arcokra, amelyek szemükkel követik a nézőt, bárhova menne is. Ezek évszázadok óta követik és átfogják, leigázzák, alávetik maguknak az embert. A tiszt szeme csak a végtelenben találkozhat a miénkkel. Oda vonzza tehát a mi tekintetünket is. A meg nem fogható, ki nem mondható messzeségbe, a végtelenbe. A végtelen belső lesz: a nyugalom végtelensége – magunkban is érezzük ezt mi is. Érezzük, hogy ez a végtelennel való nyugalmas, elszánt és határozott szembenézés. Ez teljesíti ki a szobor jellegét: *serenità* – pontosabb ez a szó, mint magyar megfelelői.

Az alak egésze tömör, ami a leheletnyi merevséggel együtt a mozdulatlanság érzését erősíti. Ezáltal a nyugalom és a figyelés együtt: a várakozás pillanata. Bármilyen jöhet a végtelen térből, és úgy érezzük, hogy a tiszt tudja ezt, és mégis nyugodt. Érezzük a csendet is, mintha a bennünk bontakozó csend az ő csendje volna. Vagy azé a végtelenségé, ahová néz. Ez a csend is összefog minket vele, és magunkban is felbukkan a nyugodtság és biztonság érzése.

Az agyagalak seregben állt. Állhatna egy síkságon: a széleit nem látni, és bárhonnét, bármely pillanatban felbukkanhat az ellenség. Akkor a síkság harcmezővé válna, ahol meg kell ütközni. A tiszt biztos lehet az erejében, a seregében és a magáiban, de abban soha, hogy ki hal meg a harcban. Lehet, hogy éppen ő. Tudnia kell ezt, és akkor nyugalma-elszántsága ennek vállalását jelenti. Biztonságot abban, hogy nem lehet és nem is fog alulmaradni. Akkor sem, ha meg kell hálnia – akkor a legkevésbé.

A sereg a császár sírja körül áll. Hogy védje Quin Shihuangot: holtában. Feladata tehát a halálon túl van. Abban az ismeretlenben, amit az ember sejtteni sem tud, amit az elme fel nem foghat.

Az agyag törekenysége az ember végső törekenysége. És mégis: évezredek át megmaradt. Megmaradt érzéki valósága, amely eleven lehet a néző által és a nézőben.

Ez a végtelen nyugalom nem vallásból következik, és nem istenekben bízunk, nem hozzájuk vágyó-remélő megnyugvás. A kínai kultúra, a kínai gondolkodás nem ismer ilyent. Összhangban lenni a világgal, egységet alkotni vele annyi, mint a végtelenséggel jutni egyensúlyba. Megtalálni a helyét – a közép az ember helye –, ez a legfontosabb. Ez egyben erkölcsöt is teremt. A tiszt nem vágyik sehová, és nem bízunk semmi-
ben, csak abban, hogy azt teszi majd ő is, amit kell.

A szobrot nézve az idő is végtelenné válik. Nem üressé és félelmetessé, hanem érzéki és emberi teljességgé. Az anyag érzéki valósága tölti meg a végtelent: az ember létének érzéki jelenlétével.

A szobor a rá készülő várakozás pillanata, és általa a pillanat örök. Ez a csend és ez az időtlenség semmi más, mint a végtelenné vált pillanat.

Aere perennius: nincs vas és nincs fegyver a tiszt kezében. Minden, ami van, törekeny. És tökéletes, ahogy csak eleven pillanat tud tökéletes lenni.

*Mint egy szem füge, amikor leszeded.
Mint kedves ölelés, amikor megérezed.
Vagy a művészet, a végtelenné
és állandóvá – teljessé – tett pillanat.*